

OVERLEVINGSKANSEN VAN HET INDIVIDU MENS EN MAATSCHAPPIJ BIJ JUNG EN HOUELLEBECQ

Johan Reijmerink

“Het individu is een sociale microkosmos, die de eigenschappen van de grote maatschappij op een uiterst kleine schaal weerspiegelt, of omgekeerd komt uit hem als kleinere sociale eenheid door optelling de collectieve dissociatie voort.”¹

Introductie

Pascals filosofisch idee van een eindeloze leegte waarin de twee halfbroers Bruno Clément en Michel Djerzinski zich zouden bewegen, speelt naast andere wetenschappelijke vertogen een belangrijke rol in de roman *Elementaire deeltjes* uit 1998 van Michel Houellebecq. Martin de Haan typeert de romanpersonages binnen deze eindeloze leegte met de woorden:

“De personages dolen als elementaire deeltjes door de wereld, verstoken van oorsprong, doel en zin, zonder elkaar te ontmoeten.”²

Deze uitspraak raakt aan de visie van Houellebecq en C.G. Jung over hoe mensen zich binnen de maatschappij bewegen, tot elkaar en zichzelf verhouden.

¹ C.G. Jung: 'Maatschappij en individu. Overlevingskansen van de mens', Lemniscaat, Rotterdam 2001, p. 51.

² Martin de Haan: 'Aan de rand van de wereld: Michel Houellebecq' (inclusief: 'Doodgaan, een tweeluik van Michel Houellebecq'), De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2019, p. 40.

Tijdens hun dwaaltochten spreken de halfbroers zich uit over hun dagelijkse leven in een wereld met uiteenlopende, wetenschappelijke ontwikkelingen. Houellebecq biedt ons zicht op een nieuwe toekomst. De halfbroers groeien op in een liberale samenleving die zich volgend op de eerste naoorlogse jaren in het Frankrijk van de jaren zeventig ontplooit. De filmactrice Brigitte Bardot met haar iconische film *En God schiep de vrouw* (1956) - toentertijd een scandaleus en wereldwijd succes - is een eerste aankondiging van die liberale maatschappij. En dan moet de revolutie van '68 zich nog beginnen.

De dichter en schrijver Houellebecq (1956) is een omstreden auteur die zichzelf niet in staat acht om zich met het leven te verzoenen:

“In een permanente, algehele oorlogssfeer bevindt de dichter, [de schrijver] zich in de frontlinie van alle levenden. Door zijn dagelijkse aanraking met het ondraaglijke zal hij worden blootgesteld aan de verleiding van de desertie, de euthanasie.”³

Houellebecq laat zich in deze uitspraak genadeloos uit over zijn positie als schrijver in ‘het onverdraaglijke’ dat leven heet. In zijn roman schetst hij vanuit dit levensgevoel een kritisch, scherpzinnig en intelligent beeld van de psychologische ontwikkeling van de halfbroers.

De roman maakt deel uit van een drieluik. In 1994 verschijnt zijn eerste roman *De wereld als markt en strijd*. Deze roman is een felle aanklacht tegen de moderne samenleving. Hij toont de achtergronden en oorzaken van wat hij beschouwt als een ondergaande beschaving.

Dan volgt vier jaar later de roman *Elementaire deeltjes*. Dat boek is van meet af aan omstreden vanwege het progressief individualisme en libertinisme. Het is niet alleen een sociaalpsychologische maar

³ Michel Houellebecq: ‘De koude revolutie. Confrontaties en bespiegelingen. Samengesteld en vertaald door Martin de Haan’, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2004, p. 109.

ook een sciencefictionachtige roman. Hij kijkt vanuit eind 21e eeuw terug op het verhaal van de halfbroers uit de tweede herfst 20e eeuw. Zijn bewonderaars beschouwen hem als de geniale schrijver van het *fin de siècle*; zijn tegenstanders zien in hem een ontspoorde idealist, een racist, een door seks geobsedeerde gek. In 2005 volgt er dan de roman *Mogelijkheid van een eiland*. Deze roman is een vervolg op *Elementaire deeltjes*. Het is een gedachte-experiment, waarin Houellebecq zich afvraagt hoe we ons de *brave new world* bevolkt door 'nieuwe mensen' in de praktijk moeten voorstellen.

In dit essay leg ik het mens- en maatschappijbeeld van Houellebecq naast dat van C.G. Jung. Beiden hechten vanuit hun eigen oriëntatie waarde aan het bestaansrecht van het individu ten opzichte van de omringende maatschappij.

Eerst benoem ik het filosofisch-literaire veld waarop Houellebecq zich beweegt. Daarna geef ik een inkijk in zijn persoonlijke leven, met daaropvolgend in kort bestek de inhoud van zijn eigenzinnige roman. Daarop volgt een overzicht van Jungs visie op maatschappij en individu, ontleend aan zijn bundel essays in *Maatschappij en individu*. In samenhang daarmee komt het spanningsveld van religie en staat ter sprake. Het zelfinzicht van het individu tegen de achtergrond van de heersende maatschappijopvatting moet een beeld opleveren waartoe zelfkennis kan leiden. Tenslotte zal ik enkele elementen van Jungs visie over maatschappij en individu vergelijken met die van Houellebecq.

In de stroom van *déprimisme, réalisme et réalité*

Tijdens een literair debat te Parijs in het voorjaar van 1999 lanceerde de hoofdredacteur van *Figaro littéraire*, Jean-Marie Rouart, de term *déprimisme*. Hij vroeg zich daarin af waar de afschuw van de wereld bij schrijvers als Michel Houellebecq, Virginie Despentes en Lydie Salvayre vandaan komt. Ze hebben niet de energie om die wereld te ontvluchten of te verbeteren, en komen niet verder dan er een realistische beschrijving van te geven. Hun romanpersonages behoren tot het uitschot van de maatschappij. Ze zijn aan de drugs, dement of

suïcidaal, impotent of seksueel pervers. Deze auteurs leven volgens Rouart afgesneden van het verleden. De redactie van het kleine tijdschrift *Ligne de risque* schaart deze naturalistische literatuur:

“Onder de noemer ‘ontmenselijking’ in een wereld die ten prooi is gevallen aan de wetten van de commercie.”⁴

Alles draait alleen nog maar om geld en seks. Het nihilisme en antihumanisme van deze literatuur verklaart haar agressieve karakter. Daarentegen ziet de redactie van het gerespecteerde tijdschrift *La Quinzaine littéraire* enige vernieuwing in de romans, omdat er kritische vragen gesteld worden bij alle verworvenheden en zekerheden van de moderne samenleving. Er is daarin oog voor het ‘réalisme’ en de ‘réalité’. Literatuur heeft van nature de opdracht vragen te stellen bij wat vaststaat, zeker lijkt en onbetwistbaar schijnt. Op het moment dat de literatuur die dialoog niet meer aangaat, heeft ze geen recht van spreken meer. Voor Houellebecq gaat het in een goede roman:

“Altijd maar om één ding: helderheid scheppen in een werkelijkheid die allesbehalve helder is.”⁵

In zijn essay ‘Leven, lijden, schrijven – methode’, zet Houellebecq in staccato het grondpatroon van zijn levensinstelling expliciet uiteen:

“De wereld is [voor hem] een zich ontplooiend lijden.”⁶

Gezien de aard van onze moderne tijd is er nauwelijks ruimte voor liefde, maar het ideaal van liefde is er onverminderd. Omdat elk ideaal buiten de tijd ligt, kan het onmogelijk verminderen of verdwijnen. Ieder mens dient tot de bodem van de afgrond van liefdeloosheid te gaan:

“De haat tegen uzelf dient gecultiveerd te worden.”⁷

⁴ Margot Dijkgraaf: ‘Déprimisme, Réalisme et Réalité. Het traject van een omstreden schrijver: Michel Houellebecq’. In: Margot Dijkgraaf: ‘Franstalige literatuur van nu. Een vreemd soort geluk. Met een voorwoord van Philippe Noble’, De Geus, Breda 2003, p. 66.

⁵ Idem, p. 67.

⁶ Houellebecq: ‘De koude revolutie’, p. 112.

⁷ Idem, p. 114.

Afbeelding: Michel Houellebecq

De zelfhaat, de afkeer van de samenleving die uit deze woorden spreekt, en tezelfdertijd het verlangen er deel van uit te maken, zorgen bij Houellebecq voor een agressief mengsel van gedrevenheid, egoïsme en zelfhandhaving. Aan alles in zijn poëzie en proza is te merken dat hij een gekwetst en kwetsbaar man is. En toch gaat er een schrijver in hem schuil die tegen beter weten in heil zoekt in de toekomst. De onmiskenbare drang de realiteit onder ogen te willen zien brengt de nodige spanningen met zich mee, want hij kent ook tegelijk het verlangen daaraan te ontsnappen. De ambiguïteit van het leven roept bij hem een creatieve spanning op. Voor hem is het belangrijk dat:

“Literatuur [...] overtuigend [moet] zijn tijdens het lezen. Het gaat erom dat je de lezer geen uitweg biedt.”⁸

Voor Houellebecq kan een slecht mens niet anders dan kwaad doen, want de drang tot vrijheid ligt in zijn wezen besloten. Voor Houellebecq ligt het kwade ten grondslag aan deze schepping, en daarmee moeten we het doen.

⁸ Idem, p. 342.

In de ban van het liberalisme

Al in zijn eerste roman *De wereld als markt en strijd* (1994) laat Houellebecq zien hoezeer de samenleving is vervallen tot een onheilspellende plek. Voor hem is de kern van het probleem in de westerse samenleving, en dat geldt ook nog altijd in onze tijd, het op hol geslagen liberalisme. Het ideaal van het liberalisme is te omschrijven als:

“Vrijheid in alles – in religie, in filosofie, in literatuur, in industrie, in politiek - en onder vrijheid versta ik de triomf van het individu.”⁹

Deze vrijheidscultuur heeft geleid tot een buitensporige ik-cultus, tot een sociale differentiatie in economisch en seksueel opzicht. Houellebecq verwerpt het progressief individualisme en libertinisme met zijn hippiecultuur uit de jaren zestig en zijn New Age uit de jaren negentig. Economisch gezien leidt dat tot vermogende mensen én mensen die in werkeloosheid en armoede leven; seksueel gezien leidt dat tot mensen met een gevarieerd en opwindend seksueel leven én zij die veroordeeld zijn tot masturbatie en eenzaamheid. Vrijheid leidt in dubbel opzicht tot ongelijkheid onder mensen.

Houellebecq wijst in dat verband naar de innerlijke tegenstrijdigheid van de leuze van de Franse revolutie: ‘Liberté, égalité et fraternité’. Robespierre als de leider van de Revolutie zag deze tegenstrijdigheid in. Vrijheid levert niet altijd gelijkheid op. Hij drong daarom aan op de toevoeging van ‘broederschap’. Deze toevoeging is waarnaar Houellebecq in zijn romans uitzielt. Roept hij al in de eerste roman *De wereld als markt en strijd* op tot een morele herbewapening waarbij hij de individuen wil beschermen tegen de wetten van de jungle, die politiek-filosofische kenschets vormt een ontzuisterende entree tot zijn tweede roman *Elementaire deeltjes*.

⁹ Maarten van Buuren, ‘Michel Houellebecq: tegen het modernisme!’, in: Joep Dohmen & Maaarten van Buuren: ‘De prijs van de vrijheid. Denkers en schrijvers over moderne levenskunst’, Ambo / Veen Bosch & Keuning, Amsterdam/Antwerpen 2011, p. 270-271.

Levensbeschrijving van Houellebecq

Het leven van de halfbroers Bruno en Michel lopen in grote lijnen parallel aan dat van de schrijver zelf. De twee broers zijn net als de auteur innerlijke gespleten. In die zin is het een autobiografische roman die gebouwd is op het feit dat de maatschappij waarin deze romanpersonages leven lijdt aan:

“Een geestelijke dissociatie, dus een neurotische storing.”¹⁰

Houellebecq wordt geboren in 1956 op het eiland Réunion, een eiland in de Indische oceaan, onder de naam Michel Thomas. Zijn vader was afkomstig uit Cherbourg, en op het laatst werkzaam als berggids in Val d’Isère. Zijn moeder, Janine Ceccaldi, was een dochter van ‘*pieds noirs*’: Zuid-Fransen die in de negentiende eeuw naar Algiers emigreerden. Janine was een rebelse, geëmancipeerde en zeer ontwikkelde vrouw. Ze was werkzaam als arts-anesthesist. Niet lang na zijn geboorte gaan Michels ouders uit elkaar. Ze houden na de scheiding contact met elkaar, met name als het om hun zoon gaat. Michel wordt een halfjaar na zijn geboorte ondergebracht bij grootmoeder Thomas, zijn grootmoeder van vaderskant die van zichzelf Houellebecq heet. Wanneer zij enkele jaren later hertrouwt, wordt Michel overgebracht naar zijn grootmoeder van moederskant, grootmoeder Ceccaldi, die in Algiers woont. In 1961 breekt de Frans-Algerijnse burgeroorlog uit. Vader Thomas haalt Michel uit de bedreigde stad en brengt hem terug naar grootmoeder Houellebecq in Meaux, even ten westen van Parijs.

Op zijn achttiende jaar gaat Michel studeren in Parijs. Eerst moet hij zich voorbereiden op het concours tot de Landbouw Universiteit. Hij slaagt daarvoor, wordt toegelaten en kiest voor de specialisatie ecologie. Michel blijkt een vreemde jongeman te zijn die zich niet mengt onder zijn studiegenoten, en zit dagenlang op zijn kamer. Hij eet nauwelijks gezond, en besteedt het grootste deel van zijn toelage aan drank. Hoewel hij eigenlijk niets met de natuur heeft, weet hij ondanks zijn onhandigheid tijdens zijn landbouwstages te slagen voor zijn eindexamen. Michel is nu landbouwingenieur. Na zijn afstuderen

¹⁰ Jung: ‘Maatschappij en individu’, p. 51.

krijgt hij een familie-erfgoed aangeboden op Corsica. Hij slaat dat af, want hij weet dat hij als boer niet door het leven wil gaan. Aan het eind van zijn studietijd ontmoet hij een meisje van streng katholieke huize. Michel is niet zo links georiënteerd als zijn medestudenten, maar meer reactionair. In 1980 trouwt hij en krijgt in 1981 een zoon. Er volgt al snel een scheiding. Hij verbreekt elk contact met zijn vroegere vrouw en zoon. Houellebecq omschrijft die fase van zijn leven als:

“Ik heb me voortgeplant.”¹¹

Tijdens zijn studie aan de Landbouw Universiteit wil hij graag een filmopleiding volgen. Na zijn afstuderen aan de filmacademie, zou hij voor de Franse televisie een reeks programma's over baanbrekende ontwikkelingen in de wetenschap maken. Hij wil voortaan zijn beide fascinaties wetenschap en film combineren. Daarnaast is hij zich ook nog gaan verdiepen in wiskunde en theoretische natuurkunde, met name de kwantummechanica. In 1983 vindt hij werk bij een ICT-bedrijf Unilog. Hij wordt aangenomen als analist-programmeur en wordt belast met het installeren van computerprogramma's voor de verdeling van landbouwsubsidies door het ministerie van Landbouw. Aan het begin van de jaren negentig wordt hij ambtenaar bij de Assemblée Nationale, waar hij werkzaam is op de helpdesk om ambtenaren met computer problemen te assisteren. Die werkring zorgt voor inkomsten en de stof voor zijn eerste roman *De wereld als markt en strijd*.

In 1988 heeft hij al zijn eerste gedichten gepubliceerd, want hij heeft zich altijd in de allereerste plaats dichter gevoeld. Hij bewondert de poëzie van Charles Baudelaire. De publicatie van zijn poëzie maakt hem meer zelfbewust. In die periode verandert Michel zijn achternaam van Thomas in Houellebecq, evenals zijn geboortjaar van 1956 in 1958. Van Buuren omschrijft:

“De kern van de persoonsverandering [...] [als] haat.”¹²

¹¹ Van Buuren: 'Michel Houellebecq', p. 264.

¹² Idem, p. 265.

Haat tegen mensen in het algemeen en tegen zijn ouders in het bijzonder. Hij schrijft eind van 1992 zijn moeder een afscheidsbrief waarin hij haar op een minderwaardige manier beschuldigt van egoïsme. Tot aan haar overlijden heeft hij nooit meer enig contact met haar opgenomen. Dat bevestigt zijn radicaliteit en onverdraagzaamheid in het leven.

De roman *Elementaire deeltjes*

Houellebecq put voor zijn tweede roman *Elementaire deeltjes* niet alleen uit eigen levenservaringen, maar hij omlijst het verhaal ook op ambitieuze wijze met zijn inzichten over allerhande maatschappelijke thema's, debatten en vertogen. Het boek omvat een staalkaart van problemen die de moderne tijd met zich meebrengt. Wil een roman in de visie van Houellebecq bestaansrecht hebben, dan moet hij zo'n breed palet aan thema's bevatten.

Houellebecq opent zijn roman met een proloog waarin hij in het kort de levens schetst van de twee halfbroers Bruno Clément en Michel Djerzinski die in West-Europa leven onder ongelukkige, politiek gespannen omstandigheden.

Michel als potentiële Nobelprijswinnaar, vooraanstaand bioloog is de wegbereider van een metafysische omwenteling in het wereldbeeld van de tweede helft van de 20e eeuw die het bestaande economische en politieke systeem, de esthetische opvattingen en sociale rangorde omver wil werpen. Geen menselijke kracht kan haar tegenhouden. Zo'n omwenteling heeft het gemunt op verzwakte samenlevingen.

Voor Houellebecq is de 20e eeuw de eeuw van de menselijke eenzaamheid en bitterheid, waarin gevoelens van liefde, tederheid en broederschap voorgoed zijn verdwenen. In diezelfde periode vindt er dankzij de moderne wetenschap een transformatie plaats. Het aanzien van de wereld verandert er ingrijpend door. Hij construeert de utopie van de nieuwe mens.

De natuurkundige ontwikkelingen die Niels Bohr en zijn collega's in gang hebben gezet, zorgen ervoor dat het denken van Michel in beweging komt. Rond zijn veertigste, tijdens een midlifecrisis leest hij de autobiografie van Werner Heisenberg 'Das Teil und das Ganze: Gespräche im Umkreis der Atomphysik'. Deze kernfysicus geeft daarin zijn visie op de atomaire wereld. Een perfecte wereld krijgt Michel daarin voor ogen op een moment dat hij zelf:

*"Eenvoudigweg geen enkele reden meer [ziet] ermee door te gaan."*¹³

Hij vraagt zich af waar de onbevangenheid uit zijn jonge jaren is gebleven.

Bruno Clément

De halfbroers, Bruno, geboren in 1956, en Michel, geboren in 1958 zijn de voornaamste personen in deze roman. Zij zijn de zonen van eenzelfde moeder Janine Ceccaldi. De vader van Bruno is door het stichten van een aantal klinieken voor plastische chirurgie vlak na de Tweede Wereldoorlog schatrijk geworden. De vader van Michel is een Poolse immigrant. Hij is een getalenteerd cineast en documentairemaker. Hun moeder Janine trekt in de jaren zestig in het kielzog van een goeroe naar Californië om in een hippiecommune te leven. Het portret dat Bruno in een afscheidsbrief schildert van zijn moeder, is kwaadaardig en afwijzend van inhoud.

Bruno's extraversie en Michels introversie verenigen de belangrijkste persoonlijkheidskenmerken van de auteur, maar de broers weten ook dat ze:

*"Het raadsel van hun ouders in zich meedroegen."*¹⁴

Bruno wordt kort na zijn geboorte ondergebracht bij zijn grootmoeder van moederskant. Als hij een jaar of elf is, sterft zij en wordt hij in een internaat geplaatst. Daar wordt hij slachtoffer van de terreur van zijn medeleerlingen. Bruno maakt op deze manier kennis met de

¹³ Michel Houellebecq: 'Elementaire deeltjes' (vertaling Martin de Haan), De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen, 2000, p. 24.

¹⁴ Idem, p. 275.

natuurlijke orde. Daarin zijn dominantie en pikorde bepalend. Bruno staat onderaan de ladder.

In deze internatervaringen herkent Houellebecq later het losgeslagen liberalisme. Ook daar gaat het om de ontplooiing van het individu dat zich zo min mogelijk belemmerd wil weten door wie of wat dan ook. In zijn ogen laat dit zien dat onbelemmerd liberalisme een maatschappij laat terugvallen naar de wet van de sterkste. Vrijwel alle dierlijke samenlevingen functioneren op basis van dominantie. Het jaar 1970 kenmerkt zich op het vlak van de veranderende zeden door een snelle groei van de erotische bevrijding. De musical *Hair* (1967) heeft daartoe sterk bijgedragen.

Als Bruno volwassen is, trouwt hij. Het echtpaar krijgt een zoon, maar het huwelijk loopt al snel op een scheiding uit. Bruno verbreekt alle contact met zijn ex en zijn zoon. Dat is niet zo vreemd voor een jongen die affectief is verwaarloosd in zijn jeugd en op het internaat gefrustreerd is geraakt. Zijn persoonlijke leven doet denken aan de vervreemdende wereld van Franz Kafka. Hij is zich wel bewust van de christelijke levensbeschouwing die lange tijd overheersend is en een onbegrensd gewicht hecht aan elke mensenleven, van bevruchting tot dood. Binnen in het menselijk lichaam bestaat de ziel, die onsterfelijk is en voorbestemd om zich met God te verenigen. Hij laat zich daardoor echter niet meer leiden. Bruno heeft geen vrienden, is doodsbang voor meisjes, beseft al jong dat hij geen mooi dier is en vanuit zijn kafkaësk besef van leegte niet gemakkelijk toegang zou kunnen krijgen tot het lichaam van een vrouw. Hij kan zich na verloop van tijd moeilijk losmaken uit zijn seksuele verslaving. Tegelijk ervaart hij een identiteitscrisis en zegt:

“Ik hoop dat het ik een illusie is. Wat niet wegneemt dat het een pijnlijke illusie is...”¹⁵

Later schrijft hij zich in op de letterenfaculteit om docent te worden. Als lichtelijk suïcidale, depressieve student raakt hij psychisch even uit zijn evenwicht door zijn contact met een Noord-Afrikaanse

¹⁵ Idem, p. 72.

medeleerlinge. Hij belandt voor korte tijd in een psychiatrische inrichting.

Halverwege zijn leven besluit hij met een groep '68-veteranen en veel jongeren zijn vakantie door te brengen in een New Age-kamp *Het Oord der Verandering* van de vrijbuiters Francesco di Meola in de Provence onder het mom: de vrijheid van de anderen vergroot de mijne tot in het oneindige. De camping is gesticht in de hoogtijdagen van de hippiecultuur. Er heerst een onaanvaardbare seksuele vrijheid en allerlei technieken van de humanistische psychologie als *sensitieve Gestaltmassage*, rebirthing, zenmeditatie, sjamanisme en transactionele analyse maken eveneens onderdeel uit van de sessies.

Op de hellingen van de Mont Ventoux wordt op bijeenkomsten zowel over de upanishads, Lao Tse als Aldous Huxley besproken. Tijdens deze vakantie komt Bruno erachter dat er onder het mom van vrijheid blijheid dezelfde natuurlijke orde van dominantie en onvrijheid verborgen gaat als in de gewone maatschappij. Een kleine groep gebronsde, gespierde jongemannen domineert het kamp. Zij leggen het aan met de meisjes. Hij is dat sneue type die zich op afstand verlustigt aan de naakte meisjes bij het toilet. Bruno's leven wordt alom beheerst door zijn seksuele obsessie, terwijl Michel geen enkele interesse op dit gebied toont. Toch slagen ze er beiden in zich in het leven staande te houden.

Tegen alle verwachtingen in ontmoet Bruno in de loop van de tweede week een vrouw. Ze heet Christiane, is veertig jaar, ontfermt zich over hem en opent zich letterlijk voor hem. Ook na de vakantie blijven ze elkaar ontmoeten en blijft de relatie wonderwel in stand. Zij probeert hem van zijn frustraties af te helpen door hem mee te nemen naar seksclubs. Bruno bloeit ervan op. Hij wordt seksueel bevrijd. De seksualiteit tussen Bruno en Christiane is op een gegeven moment zo bijzonder, omdat er geen begeerte aan voorafgaat: het gebeurt gewoon, het genot is er ineens, terwijl ze nog altijd leven in een maatschappij waarin het psychisch basismechanisme begeerte is. Om daarvan af te komen is wellicht gedwongen meditatie en ascese een mogelijkheid of anders de begeerte genetisch laten weg-

programmeren. Het verbaast Bruno hoezeer Aldous Huxley in zijn roman *Brave New World* (1932) het bij het juiste eind had:

“De steeds nauwkeuriger beheersing van de voortplanting, die uiteindelijk zal leiden tot een volledige loskoppeling van het geslachtelijke verkeer en tot reproductie van de menselijke soort in het laboratorium, onder omstandigheden waarin de veiligheid en de genetische betrouwbaarheid volkomen gewaarborgd zijn. Als gevolg daarvan de verdwijning van familierelaties, van de idee van vaderschap en afstamming.”¹⁶

Huxley is de eerste schrijver die heeft ingezien dat menselijke samenlevingen bepaald worden door wetenschappelijke en technologische inzichten. Natuurkunde en biologie hebben daarin een stuwende kracht. De eugenetica ligt op de loer. Huxley was een optimist die heeft onderschat dat niet alleen het rationalisme sterk toenam, maar nog meer het individualisme. Van Plato tot Huxley heeft men gedacht de begeerte te kunnen doven door onmiddellijke bevrediging. Dat leidt echter tot de verwoesting van mensenlevens zonder het bestaan van godsdienst in het leven van individuen.

In het naturistenkamp *Le Cap d’Agde* schrijft Bruno een pleidooi voor een esthetica van de goede wil. Een klassieke, vrij gemoedelijke plek waar genietingen van seksuele aard een belangrijke rol spelen. Er heerst “een sociaaldemocratische seksuele sfeer”,¹⁷ temeer daar een aanzienlijk deel van de bezoekers uit Noord- en Midden-Europa komt. Bruno schrijft vervolgens een brief aan Michel waarin hij zegt dat hij gelukkig is en dat het hem spijt dat ze elkaar nooit helemaal hebben leren begrijpen.

“Hij wenste hem toe dat hij ook, voor zover mogelijk, een bepaalde vorm van geluk zou bereiken.”¹⁸

Helaas wordt zijn vriendin Christiane kort daarop ziek, lijdt aan necrose van haar stuitbeenwervels in een eindstadium en sterft daaraan. Bruno stort in en belandt in een psychiatrische inrichting, en komt daar niet meer uit.

¹⁶ Idem, p. 167-168.

¹⁷ Idem, p. 232.

¹⁸ Idem, p. 239.

Michel Djerzinski

Michels leven ontwikkelt zich anders dan dat van zijn halfbroer Bruno. Hij wordt opgevoed door de grootmoeder van vaderskant. Het gemis van moederlijke zorg draagt bij aan zijn contactgestoordheid en het onvermogen een affectieve relatie aan te gaan. Haar zorg voor Michel was niet te verenigen met het ideaal van persoonlijke, seksuele vrijheid.

Op zijn tiende raakt hij bevriend met Annabelle, een heel mooi meisje. Zij heeft maar één wens: haar leven delen met Michel. Wanneer ze zeventien zijn, gaan Annabelle, Bruno en Michel naar het landhuis van de hippie Di Meola waar ook Carlos Castaneda, Abraham Maslow en Carl Rogers waren geweest. Op deze plek hebben zelfs teksten van Plato, de *Bhagavadgita* en de *Tao-te ching* deze sekteleider niet meer de geringste geruststelling te bieden. Michel schrikt terug van al de seksuele vrijheden, slaat dicht en bevriest, Annabelle kan hem niet ontdooien. Een gespierde jongeman maakt zich van Annabelle meester. Ze laat zich versieren.

“Michel voelt zich van de wereld gescheiden door een paar centimeter leegte die als het ware een schild of een pantser om hem heen vormden.”¹⁹

Hij vlucht en sluit zich nadien op in zijn studie.

Het lezen van Kant en Nietzsche maakt Michel duidelijk, dat de zuivere moraal uniek en universeel is:

“Zij is van geen enkele historische, economische, sociologische of culturele factor afhankelijk, ze is absoluut nergens van afhankelijk. Ze wordt niet bepaald maar bepaalt zichzelf.”²⁰

Als Michel op een middag in de tuin zit te lezen, beseft hij ineens:

“Dat de chemische fundamenteën van het leven volkomen anders hadden kunnen zijn.”²¹

¹⁹ Idem, p. 93.

²⁰ Idem, p. 37-38.

²¹ Idem, p. 40.

Als briljante leerling is hij na zijn middelbare school moleculaire biologie gaan studeren. Hij wordt onderzoeker bij het Centre National de Recherche Scientifique (CNRS), een instelling voor wetenschappelijk onderzoek. Daar houdt hij zich bezig met genetische manipulatie. Hij vindt ondertussen mentaal en fysiek zijn houvast in het bezoek aan de Monoprix als consument zonder specifieke kenmerken. Hij leest in de teksten van 3 Suisses-catalogus een weergave van de westerse malaise. De ouder wordende mens verliest in de verleidingsmarkt van de mode zijn waarde. Mensen zijn bang om ouder te worden. Dat heeft alles te maken met het feit dat ze niet meer geloven in een ziel. Er blijft dus niets anders over dan een lichaam. Dat het lichaam desintegreert, wordt als extreem onaangenaam ervaren. Eigenlijk verdraagt Michel:

“Het menselijk universum vol angst en bitterheid alleen als hij ingewikkelde wiskundige vergelijkingen kan oplossen.”²²

Enkele jaren later zou Michel een kleine theorie van de menselijke vrijheid formuleren naar analogie van het gedrag van het superfluïde helium. De uitwisselingen van elektronen tussen de neuronen en de synapsen binnen de hersenen zijn onopvallende atomaire verschijnselen, en als zodanig in principe aan de kwantummechanische onvoorspelbaarheid onderhevig. Door de grote aantallen neuronen heffen de elementaire verschillen elkaar statistisch weer op. Dat doet ons handelen gedetermineerd zijn. Onder uiterst zeldzame omstandigheden kan een golf van nieuwe samenhang zich binnen de hersenen verbreiden.

“Een golf van genadewerking, zouden christenen zeggen.”²³

Het wordt gaandeweg duidelijk dat Michel niet weet hoe te leven. Lang dacht hij dat het lijden een mens waardigheid gaf. Michel keert jaren later terug naar het dorp waar de begrafenis van zijn grootmoeder plaatsvindt. Daar ontmoet hij opnieuw Annabelle. Zij doet een uiterste poging de relatie te herstellen. Dat lijkt te lukken. Ze raakt van hem in verwachting.

²² Dijkgraaf: ‘Déprimisme, Réalisme et Réalité’, p. 70.

²³ Houellebecq: ‘Elementaire deeltjes’, p. 100.

Op sommige dagen kreeg:

“Een onverwachte betovering hen in de greep en beleefden ze momenten van frisse lucht en stralend, opwekkend zonlicht. Maar meestal voelden ze dat een grauwe schaduw zich in hen en over de aarde die hen droeg verspreidde, en in alles bespeurden ze het einde.”²⁴

Op een dag wordt baarmoederhalskanker bij haar geconstateerd. Ze wordt geopereerd en kwijnt weg. Ze pleegt zelfmoord om te voorkomen dat ze een blok aan het been van Michel zou worden. Michel stort definitief in. Hij neemt ontslag bij CNRS en vertrekt na bemiddeling van zijn chef naar een onderzoekscentrum in Ierland.

In het dorpje Clifden sluit hij zich op in een appartementje. Daar schrijft hij een weerlegbaar boek met wetenschappelijk-filosofische aantekeningen dat later bekend wordt onder de titel *Clifden Notes*. Met dit boek kan hij zijn eigen idiosyncrasie of waanzin weerhouden. Zodoende stelt Michel zich buiten het leven, althans dat is de indruk die het op Bruno maakt. In de *Notes* wordt de oplossing aangedragen voor het probleem waaraan de halfbroers ten onder dreigen te gaan.

Clifden Notes

De *Clifden Notes* steunen op een vérstrekkende wetenschappelijke theorie. Tot dan toe hebben de natuurwetenschappen volgens Michel een verkeerde theorie gehanteerd als het gaat om de kleinste bouwstenen van de natuur. Men is ervan uitgegaan dat deze zogenaamde elementaire deeltjes de atomen zijn die betrekkelijk autonoom zijn, dat wil zeggen dat hun eigenschappen onvervreemdbaar zijn. Daardoor zijn waterstofatomen te onderscheiden van zuurstofatomen. De kleinste bouwstenen zijn echter niet de atomen, maar toestanden of velden, waarbinnen samenstellende deeltjes van aard en wezen kunnen veranderen, al naar gelang de toestand waarin ze zich bevinden. Zo bestaat licht uit subatomaire energiedeeltjes of fotonen die zich in golven van een bepaalde lengte bewegen. De aard van de deeltjes verandert als de

²⁴ Idem, p. 256-257.

deeltjes een andere toestand aannemen vanwege bijvoorbeeld warmte. Het gaat dus om het gedrag van de elementaire deeltjes. De verborgen eigenschappen die het gedrag van deeltjes bepalen, zijn niet-lokaal, dat wil zeggen óf ze kunnen op elke willekeurige afstand invloed op elkaar uitoefenen; óf de elementaire deeltjes hebben intrinsieke eigenschappen die onafhankelijk zijn van elke waarneming.

In samenhang daarmee ziet Michel het individuele bewustzijn, dat plotseling kan verschijnen en dat met geen ander anatomisch, biochemisch of cellulair gegeven in verband gebracht kan worden. Hij komt tot het inzicht, dat er aan menselijke handelingen, en individuele keuzes in het bijzonder, een vrije en onberedeneerde verwarring ten grondslag ligt, die waarschijnlijk voortkomt uit een verwarring van vrijheid en onvoorspelbaarheid.

Moleculair bioloog Michel Djerzinski laat ons weten dat er geen eeuwige stilte, ruimte en leegte is. Dat zijn allemaal slechts voorstellingen. Die ruimtes beangstigen mensen overigens. Houellebecq stelt daarmee de leegte van Pascal tegenover de beweeglijke, subatomaire wereld:

“Tijdens de metafysische omwenteling wordt de ontologie van voorwerpen vervangen door een ontologie van toestanden die niet meer uitgaat van dingen in een objectief waarneembare buitenwereld, maar van toestanden (golffuncties) die onlosmakelijk verstrengeld zijn met de waarneming zelf, waardoor er weer de mogelijkheid ontstaat om zin te geven aan verbondenheid, sympathie en liefde.”²⁵

We denken dan wel in een isolement te leven, maar niets hoeft ons te beletten:

“De ruimte tussen huid en huid mentaal en dus fysiek te overbruggen: seks en metafysica.”²⁶

²⁵ De Haan: 'Aan de rand van de wereld', p. 44.

²⁶ Idem.

In Michels *Beschouwing over de verstrengeling* komen met verwijzing naar het bovenstaande de belangrijkste lijnen van de roman samen, omdat hij een mentale omwenteling vraagt:

“Zodat de ruimte alsnog kan worden ervaren als volheid.”²⁷

De hoofdrol in die liefdevolle verstrengeling is toebedeeld aan de vrouw. Michel leest in de 3-Suissecatalogus, dat het individu meer vrouwelijk dan mannelijk is. De onsterfelijke mens is bevrijd van al zijn nare trekjes die voortvloeien uit het bestaan als individu:

“Geldingsdrang, heerszucht, wedijver, afgunst, egoïsme, liefdeloosheid. En laten dat nu net de trekjes zijn die als typisch mannelijk te boek staan, terwijl de tegenhangers ervan (liefde, toewijding, altruïsme, opofferingsgezindheid) eerder als vrouwelijk gezien worden”²⁸

Michel voegt daaraan nog toe:

“De liefde bindt, en bindt voor eeuwig. De naleving van het goede is een binding, de naleving van het kwade een ontbinding. Het isolement is een andere naam voor het kwaad; het is ook een andere naam voor de leugen. Want er bestaat alleen een prachtige, grenzeloze, wederzijdse verstrengeling.”²⁹

Pas aan het sterfbed van zijn grootmoeder raakt Michel van dit inzicht doordrongen. Zij was een vrouw die met toewijding haar hele leven hard heeft gewerkt en haar leven aan anderen heeft gegeven. Over het algemeen zijn vrouwen daartoe beter in staat. In de visie van Houellebecq dient ieder individu grenzen te stellen aan zijn eigen vrijheid. Het valt echter moeilijk uit te maken, in hoeverre de losbandige seksuele genotzucht die met name bij Bruno tot wreedheid kan leiden, zich verhoudt tot de vrouwelijke seksualiteit die gericht is op wederkerigheid. Hij is nogal dubbelhartig in zijn beschrijvingen daarvan. Hij laat daarin niet na dwaalsporen te bewandelen.

²⁷ Idem, p. 52.

²⁸ Idem, p. 52-53.

²⁹ Houellebecq: ‘Elementaire deeltjes’, p. 324.

Houellebecq houdt zijn lezers de vraag voor of zij onsterfelijk, gelukzalig of toch maar liever sterfelijk, en vaak ongelukkig willen zijn. Eigenlijk zou hij het liefst de individualistische mens afschaffen ten bate van de onthechte nieuwe mens, ook al is die terugkeer naar het menselijke tegelijk een terugkeer naar pijn en verdriet. Met dit gedachte-experiment speelt hij in zijn roman. Het is zowel:

“Een pleidooi voor eugenese als een waarschuwing voor de gevaren daarvan.”³⁰

Volgens Michel bestaat de samenleving niet enkel uit individuen die zich vrij en autonoom ontwikkelen, maar bovenal uit sociale structuren waarbinnen de individuele mensen opgaan. Dit laatste gebeurt als individuen verdwijnen en van aard veranderen, zodra ze binnen andere sociale structuren of samenlevingen worden geplaatst. Bovendien hebben in de loop van de mensengeschiedenis zich drie paradigmawisselingen voorgedaan waarin dat plaatsvond: het christendom aan het begin van de jaartelling, het positivisme en rationalisme aan het begin van de negentiende eeuw en het derde paradigma is wat Michel aankondigt in zijn *Clifden Notes*.

Het gaat in de *Clifden Notes* ten diepste om de komst van de nieuwe mens die wezenlijk door genetische manipulatie afwijkt van de oude mens. Daarin suggereert Michel toepassing van de eugenetica. Ziekte en aftakeling blijven hem bespaard. Hij is in feite onsterfelijk, omdat het proces van klonen in principe tot in de eeuwigheid kan worden voortgezet. Technisch gezien liggen deze mogelijkheden nu al binnen ons bereik in 2000.

De illusie van de individualiteit

Het hele boek door hamert Houellebecq erop, dat het individu een illusie is. Mensen verschillen nauwelijks van elkaar. De meeste mensen hebben veelal dezelfde droom. Neem alleen al het verlangen om veel en ver te reizen. Houellebecq's wereldbeeld doet nogal protestants aan: de mens heeft in zijn ogen geen vrije wil, alles is gedetermineerd. Het kwaad wordt er niet minder erg door. De

³⁰ De Haan: 'Aan de rand van de wereld', p. 57-58.

afwezigheid van empirische vrijheid sluit echter nog altijd niet een andere transcendente vrijheid uit:

“Er is wel vrijheid, maar we kunnen er niet bij.”³¹

Het leven is in zijn ogen pijnlijk en teleurstellend. Het is vreemd om van deze succesvolle romanschrijver te vernemen dat in zijn ogen de literatuur nergens toe dient. De Haan:

“Zijn boeken zijn “maatschappijkritisch” [...], en hij lijkt een duivelsgenoegen te scheppen in het portretteren van een wereld waarin niemand zou willen leven.”³²

Op klinische wijze hanteert Houellebecq het ontleedmes om alle mogelijke illusies over individualiteit, persoonlijkheid en menselijke waardigheid aan flarden te snijden, en wat overblijft is:

“Een sadistisch universum waarin voor idealen geen plaats is.”³³

Hij zegt niet alleen dat fysieke en mentale vrijheid niet bestaat, maar is ook:

“Ronduit tegen het idee van de morele vrijheid.”³⁴

Hoezeer zijn personages zich ook schuldig maken aan moreel en seksueel verwerpelijk gedrag, toch tracht Houellebecq dit verval aan morele waarden aan de kaak te stellen. In die tegenstrijdigheid laat hij voortdurend zijn romanpersonages verkeren.

Er is maar één manier om aan dit lijden te ontsnappen door het universele willen een halt toe te roepen. We zitten gevangen in het zich ontplooiend lijden dat leven heet. Het boeddhistische *Tat twam asi* - ‘Dat ben jij’, is volgens Schopenhauer het enige middel om de illusie van de individualiteit door te prikken. Zorg dat je je allereerst niet voortplant.

³¹ Idem, p. 25.

³² Idem, p. 37.

³³ Idem, p. 40.

³⁴ Idem, p. 42.

We kunnen die individualiteit verder:

“Overstijgen door ons te verliezen in de belangeloze aanschouwing van alles wat zich aan ons voordoet: het zuivere, willoze kennen dat de grondhouding van de kunstenaar is.”³⁵

Houellebecq heeft diverse malen verklaard dat hij vaak het gevoel heeft:

“Dat individuen min of meer identiek zijn, dat wat ze hun persoonlijkheid noemen, niet echt bestaat.”³⁶

We zien dat de hoofdpersonen in deze roman proberen op afstand van het leven blijven. Het laat zien dat de illusie van het individu een pijnlijke is. Binnen de sociale soort ‘mens’ is individualiteit niet meer dan een korte fictie. In navolging van Schopenhauer laat Houellebecq zijn lezer “de korte illusie van een individueel bestaan” zien.³⁷

Hij doet daarom in zijn roman het voorstel om de mensheid te vervangen door een onsterfelijk soort waarbij de goedheid en de onsterfelijkheid is voorgeprogrammeerd, maar we willen toch de menselijke waardigheid, oftewel de menselijk pijn niet kwijt.

In een brief van zijn collega Desplechin leest Michel dat er in onderzoek aan de universiteit van Ohio is aangetoond dat:

“Variëteiten die zich langs de geslachtelijke weg voortplanten minder snel evolueren dan variëteiten die zich voortplanten door middel van kloning, toevallige mutaties leken in dat geval doeltreffender dan natuurlijke selectie.”³⁸

Zodra de genetische code helemaal zou zijn ontcijferd, dan zou de mensheid haar eigen biologische evolutie kunnen beheersen. De seksualiteit zou zich in haar ware gedaante vertonen: als nutteloze, gevaarlijke en regressieve functie.

³⁵ Idem, p. 73.

³⁶ Idem, p. 73.

³⁷ Idem, p. 74.

³⁸ Houellebecq: ‘Elementaire deeltjes’, p. 285-286.

Het vooruitzicht van een authentieke, diepe relatie blijft bestaan, totdat een plotselinge, onherroepelijke gebeurtenis Michel doet beseffen dat het te laat is, dat die authentieke relatie er nooit zal komen. Wat staat hem nog te doen:

“Kennis is het dus niet, carrière evenmin. Macht, rijkdom en roem vormen de belangrijkste factoren voor mensen. Ze hebben de sleutels van de rationele zekerheid in handen.”³⁹

Aan die rationele zekerheid heeft het Westen uiteindelijk alles opgeofferd: zijn godsdienst, zijn geluk, zijn hoop, en ten slotte zijn leven.

Godsdiensten willen de wereld verklaren, maar als die verklaring in conflict komt met de rationele zekerheid houdt ze geen stand. Wiskundig bewijs en experimenteel onderzoek zijn blijvende verworvenheden van het menselijke bewustzijn. Michel beseft na zijn afscheidsgesprek met Desplechin dat de materialistische metafysica die de geloofsovertuigingen van de afgelopen eeuwen had weggevaagd nu zelf vernietigd dreigt te worden door de recentere ontwikkelingen in de natuurkunde.

Ofschoon Michel op het laatst geneigd is af te dwalen in een onzekere of zelfs mystieke richting, het materialisme heeft de barrière God overwonnen. Dat betekent wel dat mensen in de ontredde en vertwijfelde terechtkomen. Maar er is een tweede barrière, wat met de kwantumfysici de wereld is binnengekomen. Ze hebben helemaal geen God meer nodig, noch het idee van een onderliggende werkelijkheid. Het voldoende is dat het verstand die waarnemingen met elkaar verbindt, en het gevoel dat ze tot leven wekt. Dat voltrekt zich allemaal zonder enige metafysica of ontologie. Daar is niets tegen in te brengen, aldus Michel. Behoeft aan ontologie is een behoefte van een kinderlijke geest.

Op het laatst ontdekt Michel in Dublin de *Book of Kells*. Het boek stelt hem in staat intuïtieve stappen te zetten die achteraf een mirakel

³⁹ Idem, p. 288.

lijken. Zo is het wereldbeeld van het Tibetaanse boeddhisme bepaald door de voortdurende aanschouwing van de oneindige, circulaire vormen van de mandala's, net zoals het denken van Democritus en zijn kijken naar de zonnestralen op de natte stenen op een Grieks eiland. Michels denken is gemakkelijker te benaderen door zich over te geven aan de oneindige architectuur van kruisen en spiralen die de decoratieve achtergrond van het *Book of Kells* vormt.

De grote verdienste van Michel is niet geweest dat hij het begrip 'individuele vrijheid' heeft weten te overstijgen, maar dat hij:

“Door middel van gewaagde interpretaties van kwantummechanische postulaten de mogelijksvoorwaarden van de liefde in ere heeft weten te herstellen.”⁴⁰

Michel heeft zich via Annabelle een beeld van de liefde kunnen vormen. Hij beseft het weidse perspectief:

“Dat liefde op een bepaalde manier, en onder omstandigheden die nog niet bekend waren, nog altijd mogelijk was. Dat besef was waarschijnlijk zijn leidraad tijdens de laatste maanden van zijn theoretische arbeid, waarover we zo bijzonder weinig bijzonderheden kennen.”⁴¹

Jung en de bedreiging van het individu in de moderne maatschappij

Jung schreef zijn essay *Maatschappij en individu* in de periode van de Koude Oorlog. De controverse tussen de Sovjet-Unie en het Westen laaide op. De Berlijnse Muur zou kort na zijn overlijden worden gebouwd als zichtbaar teken van die internationale spanning. Het totalitarisme van het communisme was voelbaar in Europa.

Zijn essay moet tegen deze politiek-maatschappelijke achtergrond gelezen worden. Het bijzondere is dat zijn schets van de maatschappij en de plaats van het individu daarin een grote mate van herkenbaarheid en actualiteit bezit. In dit essay laat Jung vanuit verschillende perspectieven zien hoe het individu zich verhoudt tot

⁴⁰ Idem, p. 324.

⁴¹ Idem, p. 324.

de samenleving, de religie, de staat en zichzelf. Daarbij benadrukt hij de waarde van zelfinzicht en zelfkennis van het individu.

Jung ziet dat mensen:

“In tijden van fysieke, politieke, economische en geestelijke nood, de blik vol angst en hoop op de toekomst richten.”⁴²

Hij stelt zich daarop de vraag wat deze dreiging voor een individu betekent. Wat zal er met onze cultuur, met het individu gebeuren, wanneer we de crises niet goed doorstaan? Boven alles is Jung bevreesd voor subversieve minderheden in de maatschappij die naar de macht zouden kunnen grijpen.

Jung hoopt dat de gave van de rede en het kritisch overleg aanwezig zullen blijven in de maatschappij. Naarmate meer groeperingen met vasthoudende ideeën zich echter boven en buiten de wet stellen, bestaat de kans dat niet langer redelijkheid en gezond verstand de overhand behouden. We zien dat er ook in onze tijd groepen mensen in ons land zijn die de overheid niet meer erkennen. Jung vindt dat deze mensen ondanks hun ogenschijnlijke normaliteit “onder onbewuste en ziekelijke invloeden staan”.⁴³ Normale mensen weten dit met redelijkheid en inzicht te beheersen. Hoewel deze minderheden gering in aantal zijn in verhouding tot de totale bevolking van een land, kunnen ze toch zeer gevaarlijk zijn:

“Juist omdat de zogenaamd normale mens slechts over een zeer geringe zelfkennis beschikt”.⁴⁴

Deze dreiging deed Jung denken aan de terreur van na 1933 in Duitsland. Dat deze dreiging hem zozeer bezighoudt, heeft alles te maken met het feit dat hij weinig vertrouwen heeft in de zelfkennis van het gemiddelde individu, omdat de gemiddelde mens zich baseert op wat hij gewoon is in zichzelf en de eigen leefomgeving te ervaren. Daardoor wordt het belangrijke gebied van het onbewuste,

⁴² Jung: ‘Maatschappij en individu’, p. 7.

⁴³ Idem, p. 8.

⁴⁴ Idem, p. 9.

aldus Jung, niet door de kritiek en de controle van het bewustzijn bereikt. Dat vergroot de kans dat er psychische infecties ontstaan die tot een bedreigende groepsvorming en autoritair leiderschap dat zich loszingt van de bevolking, kunnen leiden.

We kunnen ons alleen maar beschermen tegen deze psychische infecties als we ons bewust zijn van wat ons aanvalt en hoe, waar en wanneer dit gebeurt. Om de invloed daarvan op individuen te meten gebruiken we in onze westerse liberale maatschappij de statistische methode die echter niet toereikend is. Zij geeft geen beeld van de empirische werkelijkheid, maar slechts een gemiddelde van de feiten:

“De werkelijke feiten worden door hun individualiteit gekenmerkt.”⁴⁵

Jung benadrukt expliciet het belang van het individu voor een maatschappij. Wat zelfkennis in theorie is, weten we eigenlijk niet, omdat het object van de kennis het individu zelf is. Wat een individu in zijn ogen bovenal kenmerkt, is een unieke bijzonderheid, die noch met iets anders vergeleken, noch herkend kan worden. Willen we toch iets weten over het individu, dan moet hij ook als statistische eenheid beschreven worden, anders zouden we er helemaal niets over kunnen zeggen. In de antropologie of psychologie ontstaat enkel een gemiddeld, abstract beeld van het individu dat zijn individuele trekken reduceert.

Als arts-psychiater betreft Jung zijn verhouding tot het individu op zijn eigen handelen. Er is meer nodig dan een wetenschappelijk inzicht. Hij wil de individualiteit van de patiënt begrijpen en de methode van zijn behandeling hierop inrichten, want het individu is:

*“Als irrationeel gegeven de eigenlijke drager van de werkelijkheid”.*⁴⁶

Op het moment dat in zijn praktijk de wetenschappelijke benadering de boventoon voert, ontstaat er een statistisch doorsnee-idee over het individu. In een dergelijke situatie bestaat de kans dat de morele verantwoordelijkheid van het individu door staatsbemoeienis wordt

⁴⁵ Idem, p. 10.

⁴⁶ Idem, p. 12.

overgenomen. Dan bestaat de kans dat niet meer de morele en geestelijke differentiatie van het individu vooropstaat, maar de welvaart en de verhoging van de levensstandaard. Het gaat dan niet meer om zijn individuele ontwikkeling of situatie, maar om het openbaar belang.

“De morele beslissing en de eigen levenswijze wordt de mens [dan] steeds meer ontnomen.”⁴⁷

Niet het welzijn van het individu maar het algemeen belang staat dan voorop. De staat is dan in het persoonlijke leven leidend geworden. Als de staat overheersend en bepalend wordt, bestaat het risico dat het ik-bewustzijn van een machthebber gaat inflateren. Als sociale eenheid is het individu een abstract nummer in de statistiek van een overheidsorganisatie geworden. Langzaam maar zeker wordt het zijn individuele oordeel ontnomen. Zo kan de oorspronkelijke constitutionele rechtsstaat afglijden naar een model dat lijkt op het communistische staatsbestuur. Jung laat zien hoe het individu in zo'n samenleving wordt beroofd van zijn vrijheid in geloven, denken en handelen.

De godsdienst als compensering van de massavorming

In het krachtenspel tussen maatschappij en individu is het voor Jung de vraag in hoeverre de godsdienst in de massavorming van de moderne maatschappij het individu kan ondersteunen. De voormalige communistische landen in Oost-Europa wilden dat het individu een functie van de staat zou vertegenwoordigen. Daarom moest ieder individu gebondenheid of afhankelijkheid van religie ontnomen worden, want:

*“Religie betekent [...] afhankelijkheid van en onderwerping aan irrationele gegevens, die niet direct op sociale en fysische voorwaarden betrekking hebben, maar veeleer op de psychische instelling van het individu”.*⁴⁸

⁴⁷ Idem, p. 13-14.

⁴⁸ Idem, p. 17.

Jung meent echter dat we ons alleen maar goed in dit leven tegenover de uiterlijke voorwaarden van het bestaan staande kunnen houden, als er een standpunt aanwezig is dat hierbuiten staat. De religie geeft ons daarvoor een basis, of maakt het een individu mogelijk zich een oordeel te vormen en een vrije beslissing te nemen. Het gaat zijns inziens in het leven om meer dan de statistisch beschreven werkelijkheid die de staat aanlevert. Als dat wel zo zou zijn, behoeft het individu niets meer te kiezen. Daarom ziet hij voor de godsdienst een belangrijke rol weggelegd in de vrijheidsbeleving van het individu.

Godsdienst staat een andere autoriteit voor, die niet van deze wereld is. Dat kan niet alleen leiden tot wereldvreemdheid, maar ook tot een collectieve overtuiging. In dat laatste geval is volgens Jung geen sprake meer van religie maar van confessie. Het woord religie staat voor een subjectieve verhouding tot bepaalde metafysische factoren die ze tot uitdrukking brengt. In de loop van de geschiedenis blijkt dat confessies zich hebben aangepast aan de opvattingen van de staat. Dat leidt tot vervlakking van het geloof. Het confessionele standpunt meet de waarde en de betekenis van de persoonlijke religieuze houding af aan de traditionele geloofsleer. Als zodanig valt de confessie volgens Jung met de staatskerk samen. Het belijden van een confessie is daarom niet altijd meer een zaak van religie, maar een sociale kwestie geworden. Voor zover dat het geval is, draagt de confessie niet bij tot de ontwikkeling van het individu. Jung is van mening dat de autonomie van het individu niet ontstaat door ethische leefregels, maar slechts:

“Door de absoluut zekere ervaring dat er een zeer persoonlijke en wederkerige verhouding tussen de mens en een buitenwerkelijke instantie bestaat, een instantie die tegen de ‘wereld en haar verstand’ opweegt”.⁴⁹

Voor de staat geldt het algemeen belang als het hoogste goed. Het individu heeft daarbinnen wel bestaansrecht, maar weet zich begrensd door de staat. Toch kent een aanhanger van een

⁴⁹ Idem, p. 19

confessionele geloofsovertuiging de staat wel het recht toe om een morele eis aan hem te stellen, maar werpt wel tegen dat de boven hem gestelde staat aan de heerschappij van God onderworpen is, in geval van twijfel is aan God de beslissing, en niet aan het algemeen belang. Begrijpelijk is dat dictaturen daarom negatief staan tegenover religie, net zoals kerken negatief staan tegenover atheïsme en materialisme.

Een individu dient uiteraard verbonden te zijn met de maatschappij, maar zo stelt Jung:

*“Het individu dat niet in God verankerd is, kan op grond van persoonlijke meningen geen weerstand bieden aan de fysieke en morele macht van de wereld. De mens heeft hiervoor de evidentie van zijn innerlijke transcendente ervaring nodig. Slechts deze ervaring kan hem voor het anders onvermijdelijk afglijden naar de massa behoeden”.*⁵⁰

De massamens met een zuiver intellectueel of moreel inzicht mist de kracht van de religieuze overtuiging, omdat ze alleen maar rationeel is. Wanneer het individu een nummer wordt en de staat het hoogste principe, is het logisch dat de religieuze functie wordt meegesleurd in de maalstroom.

Jung is ervan overtuigd dat godsdienst voor een psychisch evenwicht in een samenleving zorgt. Op het moment dat van binnenuit of van buitenaf oncontroleerbare fenomenen in ons bestaan binnenkomen, is het goed dat iedere beslissing waarvan de gevolgen belangrijk voor ons zijn, gevolgd worden door handelingen van religieuze aard, in de vorm van offers, spreuken en rituele handelingen. Deze magie heeft een psychologisch effect en geeft het individu een gevoel van zekerheid, dat bevorderlijk is voor het uitvoeren van een beslissing. Een dictator kan zijn bevolking en het individu wel voorspoed en vermaak, maar geen bescherming tegen zijn innerlijke demonen bieden. Het risico bestaat dat de niet-gelovige zich langzaam psychisch overgeeft aan de macht van de staat. Waar de confessies

⁵⁰ Idem, p. 20.

wijzen op de Vreze des Heren, eist de staat gehoorzaamheid, anders volgt terreur.

Ook al probeert een rationeel ingestelde leider de christelijke voorstellingen als verlossing van het kwade, de verzoening met God, de beloning in het hiernamaals te vertalen binnen zijn staatsbestel in de vorm van beloftes als een rechtvaardige verdeling van goederen en algemene welstand, toch kunnen ze de functie van het religieuze niet vervangen. Wat zowel de confessionele religie als de dictatuurstaat overblijft, is het ideaal van de gemeenschap te benadrukken. Toch wekt ook dit ideaal niet voldoende vertrouwen op vanwege het ontbreken van samenhang van een geestelijke gemeenschap. Daarin schuilt de meerwaarde van de godsdienst ten aanzien van het individu in een samenleving.

De houding van het Westen tegenover de religie

De westerse democratieën weten zich in de jaren vijftig geconfronteerd met de sociale dictatuur van het communisme en hebben eigenlijk geen geestelijke machtsmiddelen om zich daartegen teweer te stellen. Wat te doen om onze joods-christelijke traditie daartegen te beschermen? Onze westerse economische kracht en ons militair potentieel zijn niet toereikend om ons te beschermen tegen de psychische infectie van een politiek, religieus aandoend fanatisme, van binnenuit of buitenaf, tegen ontketende emotionele krachten en voorstellingen die niet door de rede zijn te beïnvloeden. Een beroep doen op idealisme en verstand werkt onvoldoende.

Het tegengif uit het westen zou uit een even sterk geloof moeten bestaan als in het oosten, maar moet “van een andere aard [...] en niet materialistisch”⁵¹ zijn, tegen het gevaar van een psychische infectie. Helaas ontbreekt het niet alleen in het westen aan een goed omljnd en een geheel vormend geloof dat de weg voor deze politieke ideologie van het marxisme zou kunnen versperren. Het liberale westen wordt, nota bene als vader van het marxistisch geloof, eveneens aangestuurd door eigen belang, machtswellust en geld.

⁵¹ Idem, p. 27.

De confessionele religie in het westen kent een zekere vrijheid. Hun invloed op de maatschappij is beperkt, maar zij dient twee heren, enerzijds leidt ze haar bestaan af uit de verhouding van de mens tot God, anderzijds heeft ze ook verplichtingen tegenover de staat. Geef de keizer wat des keizers is. Verder komt het geloof in botsing met de wetenschap, en hierbij blijkt vaak "dat het irrationele van het geloof niet opgewassen is tegen het rationele weten"⁵² Het confessionele geloof blijkt onvoldoende vervangingsmiddel te zijn voor de innerlijke ervaring. Waar deze ervaring ontbreekt, kan ook het geloof dat een gave van genade is, weer op eenzelfde wonderbaarlijke wijze verdwijnen.

Het geloof berust op een werkelijke religieuze ervaring, die ons overkomt en ons vertrouwen en loyaliteit inboezemt. Op het moment dat we deze ervaring gaan interpreteren, wordt ze een confessie die we dienen te onderschrijven. Deze confessie is een aan de mythologie gebonden symboliek. Zodra door de belijders van de confessie die symboliek letterlijk genomen wordt, staat zij in een ondraaglijke tegenstelling tot het weten. Zo kan de opstanding van Christus niet alleen letterlijk maar ook symbolisch opgevat verschillende duidingen krijgen die met het weten in tegenspraak komen.

Jung ziet een parallel tussen de kerkelijke en de marxistische staatsreligie. De absolute van het rijk Gods doet denken aan de goddelijke trekken van het communistisch leiderschap. In hun geloof eisen beide confessies volledige onderwerping en beperken ze daardoor de vrijheid van de mens. Zowel in het westen als oosten is er een streven naar een natuurwetenschappelijke wereldbeschouwing. Bij die wereldbeschouwing behoren de nivellerende werking van de statistiek als het gaat om het vaststellen persoonlijke eigenaardigheden en een materialistische doelstelling.

De vraag is wat de religie van het westen met zijn confessionele dubbelhartigheid het moderne individu nog te bieden heeft. Het

⁵² Idem, p. 28.

westen kent daardoor een fatale kwetsbaarheid in zijn houding naar het individu en de staat.

Het inzicht van het individu in zichzelf

Dat het individu in zijn verhouding tot de religie en de staat in veel gevallen geen goed inzicht heeft in zichzelf, wijst op het ontbreken van een goede maatstaf om zichzelf te kunnen beoordelen. In dat verband wijst Jung erop dat we het psychische fenomeen van het onbewuste niet meer kunnen ontkennen. In de maatschappij valt de individuele ziel buiten de statistiek en heeft wetenschappelijk gezien geen betekenis. Door de confessie daarentegen wordt haar wel een beperkte waarde toegekend, op voorwaarde dat zij de op dat ogenblik geldende leerstukken belijdt, m.a.w. zich aan een collectieve categorie onderwerpt. In beide gevallen wordt de eigen wil die iets anders voorstaat, als een egoïstische eigenzinnigheid opgevat. De wetenschap devalueert deze wil tot subjectivisme en de confessie veroordeelt hem moreel gezien als ketterij en geestelijke hoogmoed.

Het christendom onderscheidt zich van andere wereldreligies, doordat het de individuele levenswandel van een mens gesymboliseerd ziet in de Zoon des Mensen. Het christendom beschouwt dit individuatieproces zelfs als een incarnatie en openbaring van God zelf. Hiermee krijgt de zelfwording van de mens een betekenis. Bij al te veel uiterlijkheden bestaat het gevaar dat de weg voor een directe innerlijke ervaring versperd raakt. Dankzij het verborgen verlangen van ieder individu bestaat de mogelijkheid: *“Om de collectieve onderdrukking geestelijk en moreel te overleven.”*⁵³

Freud wees ons al op archetypische vormen uit het onbewuste die op instincten berusten die een numineuze eigenschap bezitten. Het is juist de angst voor het onbewuste die niet alleen zelfkennis, maar ook het inzicht en de uitbreiding van de psychologische kennis belemmert.

⁵³ Idem, p. 35.

Als het individu niet sterk in zijn schoenen staat, strekken de objectieve waarden hem niet tot voordeel. Ze helpen mee zijn individualiteit te onderdrukken.

“Onze tijd denkt alleen maar in grote getallen en massaorganisaties, en men zou toch denken dat de wereld al voldoende gezien heeft wat een goed gedisciplineerde massa in de hand van een krankzinnige betekent.”⁵⁴

Het individu zou zich ervan bewust moeten worden dat “de redding van de wereld in de redding van de eigen ziel bestaat”.⁵⁵ Als de massamens niet wenst na te denken over zichzelf, blijft hij ontbloot van ieder realisme. De weg van de tirannie staat dan open en:

“Verandert de vrijheid van het individu in geestelijke en fysieke slavernij.”⁵⁶

Het individu lukt het niet een vastomlijnd plan uit te voeren. Verdringing ligt op de loer. Hij dient echter geen eenzijdigheid te forceren, want bij de natuurlijk toestand van de psyche hoort een bepaalde tegenstrijdigheid in het gedrag, dus een zekere dissociatie.

Zo heeft de gedissocieerde toestand van de enkeling een richtinggevend en ordenend principe nodig. De klassieke neuroticus is zich van zijn schaduw niet bewust, evenals de massamens.

Wereldbeschouwing en psychologische visie

Hoe staat het met de wereldbeschouwing en Jungs psychologische visie daarop? Onze opvattingen over de wereld lopen altijd achter bij de veranderingen. Onze kerkelijke confessie is afkomstig uit de middeleeuwen en is voor de moderne mens onbegrijpelijk geworden. De kloof tussen geloof en weten die zich in deze nieuwe tijd openbaart, is heel groot geworden. Zelfs de theologie is gaan beweren dat ze deels op feiten berust. De kerk heeft even geprobeerd haar verhaal te ontmythologiseren, maar de mythe is een integrerend

⁵⁴ Idem, p. 39.

⁵⁵ Idem, p. 41.

⁵⁶ Idem, p. 42.

onderdeel van alle religies gebleken. Ze kan niet uitgesloten worden zonder de geloofspunten te schaden. De scheiding tussen geloof en kennis is een belangrijk symptoom van de splijting van het bewustzijn, die kenmerkend is voor de gestoorde geestestoestand van de moderne tijd.

“De moderne mens in deze tijd lijdt aan een geestelijke dissociatie dus aan een neurotische stoornis.”⁵⁷

Er is niets tegen gebaat, het lijden blijft. Zoals de arts-psychiater met beide delen van de persoonlijkheid van zijn patiënt verbinding probeert te krijgen, zo moet het individu dat ook bij zichzelf doen. De patiënt is immers een sociale microkosmos die de eigenschappen van de grote maatschappij op een uiterst kleine schaal weerspiegelt, of omgekeerd komt uit hem als kleine sociale eenheid door onderling contact de collectieve dissociatie voort.

Belangrijk is verder om te beseffen dat onze maatschappij erfelijk belast is met datgene wat het christelijk tijdperk de logos, de heerschappij van het woord noemt. Het woord is letterlijk onze god geworden en gebleven, ook al kennen vele mensen het christendom slechts van horen zeggen. De maatschappij is daarin meegegaan. Er is sprake van een goddelijke verering van het woord. Dat was in een bepaalde fase nodig, maar dat heeft zijn schaduwkanten. Als het woord algemene geldigheid verwerft, scheidt het zich van de goddelijke persoon af. Het geloof is dan geloven aan woorden, en het woord wordt dan een helse slogan die tot bedrog kan leiden. Woord van eenheid, gezegd van Christus, wordt dan tot woord van bedrog en verdachtmaking. Het is niet genoeg om iemand te zeggen wat hij moet doen.

Ons leervermogen heeft ons ook vervreemd van onze instincten. Aanpassing en civilisatie zijn bronnen van psychische storingen en moeilijkheden geworden, omdat de mens steeds verder van zijn instincten is afgeraakt. Zij is de oorzaak van zijn ontworteling van en identificatie met de bewuste kennis die hij over zichzelf bezit:

⁵⁷ Idem, p. 51.

“De moderne mens miskent zichzelf voor zover hij zich bewust kan worden van zichzelf.”⁵⁸

Hij verliest gaandeweg zijn oorspronkelijke instinctieve aard uit het oog. Zo komt hij ongemerkt in een wereld van begrippen terecht.

“De scheiding tussen het bewustzijn en de instinctieve aard leidt de geciviliseerde mens onvermijdelijk naar een conflict tussen bewustzijn en onbewuste, geest en natuur, kennis en geloof, dat wil zeggen naar een splijting in zijn wezen.”⁵⁹

Dat levert persoonlijkheidsplijting of dissociatie op. Politiek-sociale veranderingen lossen het dieperliggende probleem van die splijting niet op.

De communistische revolutie heeft de mens in nog sterkere mate zijn waardigheid in sociale en morele zin ontnomen dan de democratische collectieve psychologie dat doet. Het onbewuste is van hem afgesplitst. Het denken en voelen verliest de innerlijke tegenstelling en daar, waar de religieuze oriëntatie haar kracht verloren heeft, is er niet eens meer sprake van een god:

“Onze filosofie vraagt zich niet meer af of de andere mens, de schaduw het eens is met de bewuste plannen en bedoelingen”.⁶⁰

Er bestaat een onbewuste psychische werkelijkheid waarvan aantoonbaar is dat ze het bewustzijn en de inhouden daarvan beïnvloedt.

“Hoe meer de mens zich de natuur toe-eigende, des te meer bewondering kreeg hij voor zichzelf, des te dieper een verachting voor het natuurlijke, het toevallige voor het irrationele gegeven inclusief de objectieve psyche, die juist niet het bewustzijn is”.⁶¹

⁵⁸ Idem, p. 54.

⁵⁹ Idem, p. 55.

⁶⁰ Idem, p. 56.

⁶¹ Idem, p. 58.

Het onbewuste dat zich immers alleen maar in de werkelijke, dat wil zeggen irrationeel gegeven mens kan manifesteren, wordt helemaal ontkend. Er bestaat geen tweede psychische autoriteit naast het bewuste ik. Het ik gelooft zelfs dat het gevaarlijk is om aan zijn anarchie te twijfelen.

De religieuze mens is wel gewend aan de gedachte dat hij niet alleen baas in eigen huis is. Hij gelooft dat de beslissing in laatste instantie bij God ligt. Zo bezien staat de religieuze mens naar zijn ervaring onder de directe invloed van een reactie van het onbewuste. Dat is zijn geweten. De gelovige meet zijn geweten af aan de traditioneel ethische maatstaf, dus de collectieve grootheid. De kerk ondersteunt hem daarin. De plaats van oorsprong van een werkelijk geloof is echter niet het bewustzijn, maar de spontane religieuze ervaring, die de gelovige het gevoel geeft in een directe verhouding tot God te staan.

Zelfkennis

Alleen als een mens bereid is tot een ernstig zelfonderzoek om tot zelfkennis te komen, bestaat er mogelijk een positief antwoord op het probleem van de religieuze ervaring. Zo kan hij dichter bij de grondslag van zijn bewustzijn, bij het onbewuste komen. Het onbewuste is volgens Jung de bron van de religieuze ervaring zonder dat hij het onbewuste God zou willen noemen.

“Het is het medium, waaruit voor ons blijkbaar de religieuze ervaring ontspringt.”⁶²

Wat daarvan de oorzaak is, ligt buiten ons begrip. In de ogen van Jung heeft de religieuze mens een voordeel boven de seculiere mens als het gaat om de politieke dreiging die er in zijn dagen boven de wereld hangt. Hij heeft tenminste een duidelijk idee dat zijn subjectieve bestaan gevestigd is in zijn verhouding tot een ‘God’.

*“Het medium van de onbewuste psyche geeft ons de dynamiek en de symboliek van deze Voorstelling”.*⁶³

⁶² Idem, p. 60.

⁶³ Idem.

Iedereen kan in de nabijheid komen van een dergelijke ervaring, onverschillig of hij nu wel of niet in God gelooft. Het blijft de vraag of wat de metafysica en theologie God noemt en, ook werkelijk de oorzaak van deze ervaringen is. De vraag is eigenlijk overbodig en vindt zijn antwoord in de overweldigende numinositeit van de ervaring. Wie iets dergelijks beleeft, wordt gegrepen en is daarom niet meer in staat om hierover in vruchteloze metafysische of kennistheoretische beschouwingen te treden. Het is betreurenswaardig dat de ervaring die het persoonlijke bestaan motiveert, zijn oorzaak blijkbaar vindt in een medium dat op vooroordelen kan rekenen. Wat voor goeds kan er uit Nazareth komen? De massamens verwacht een dergelijke numineuze ervaring in een stadionachtige massa-ervaring te ondergaan, die veel imposanter is dan zo'n individuele ervaring. Als historische openbaring is de religieuze ervaring voor de ene groep de waarheid, voor de andere groep is het onzin. Over de hele wereld bestaat die ervaring, ieder met zijn eigen accenten en gewoonten.

“Ondanks alle verscheidenheid zal de eenheid van de mensheid op gebiedende wijze het woord vragen.”⁶⁴

De noodzaak van zelfkennis dringt zich aan ons op, maar is in het westen impopulair, omdat het ons zou kunnen brengen bij onze schaduw. Hier ligt volgens Jung een taak voor mensen die over de nodige intelligentie beschikken en leidinggeven aan onze wereld. Hij hoopt op mensen van goede wil. We moeten niet vergeten dat niet alleen de dictatuurstaten afgrijpselijke daden hebben gepleegd, maar ook de christenen in het verleden:

“Het kwaad, de schuld, de diepe gewetensangst en het duistere vermoeden staan alleen die dit willen zien voor ogen. Dat alles hebben mensen gedaan. Ik ben een mens, die deel aan de menselijke natuur heeft en als zodanig ben ik het die medeschuldig is en in zijn wezen onveranderd, en die onherroepelijk in staat is en geneigd is om iets dergelijke te allen tijde opnieuw te doen.”⁶⁵

⁶⁴ Idem, p. 61.

⁶⁵ Idem, p. 64.

Niemand staat buiten de collectieve schaduw van de mensheid. Enkel een dom mens denkt buiten die cirkel te staan. Deze naïveteit en ontkenning kan ons ertoe brengen dat we het kwaad op anderen projecteren. Met het kwaad gaat dan ook de angst op de ander over. Bovendien ontnemt het verliezen van het eigen inzicht ons het vermogen met het kwaad om te gaan.

Het is niet de bedoeling het kwaad te vermijden, de oud-testamentische zondebok de woestijn in te sturen. Het kwaad zit in de mens, zonder dat hij ervoor gekozen heeft. Het verschijnt als een gelijkwaardige tegenspeler op het toneel.

“Dit inzicht leidt direct tot een psychologisch dualisme, dat onbewust reeds geprefigureerd en geanticipeerd is in de politieke splijting van de wereld en in de nog onbewuster dissociatie van de moderne mens zelf.”⁶⁶

Het dualisme ontstaat niet pas tezamen met en door het inzicht, maar we bevinden ons al in een gespleten toestand. We zijn daarvoor niet persoonlijk verantwoordelijk. Het kwaad van deze tijd is immens groot. Hoe komt het dat zoveel voortuitgang op tal van terreinen tot negatieve resultaten leidt? Zijn de mannen van de moderne kwantumfysica misdadigers die hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van de vernietigingswapens? Ook hun uitvindingen zijn door wil en intuïtie tot stand gekomen. Het is dus niet alleen een bewuste inspanning die voor het negatief resultaat verantwoordelijk is, maar:

“Op een of andere wijze bemoeit het onbewuste met zijn moeilijk te herkennen doelstellingen en bedoelingen zich ermee”.⁶⁷

Het beslissende moment ligt bij de mens die geen antwoord op zijn dualiteit kent. Nu heeft bij de jongste gebeurtenissen rond de kernfysica de afgrond zich geopend voor de mensheid. Men is zich inderdaad ook tegenwoordig nog zo goed als onbewust van het feit dat ieder individu een aandeel heeft in het proces. Ieder mens heeft

⁶⁶ Idem, p. 65.

⁶⁷ Idem, p. 66.

de onuitroeibare neiging wat hij niet kent van zichzelf op de ander te projecteren. Dat scheidt vervreemding in de maatschappij, maakt ons onverantwoordelijk. De zelfkritiek is daarmee om zeep geholpen.

Ook in marxisme is dat het geval, alleen de kritiek mag er niet gegeven worden op de staat. Ze is ondergeschikt aan het algemene belang, en niet aan waarheid en rechtvaardigheid. Naarmate de onderlinge verhouding van de individuen zwakker wordt, wordt de organisatie van de staat sterker en omgekeerd.

De afstand tussen mensen in de democratische wereld wordt groter naarmate de welvaart toeneemt. Het is onmogelijk in een ideale toestand te verkeren, maar meer inzicht in onze schaduw doet ons meer bescheiden zijn en onze onvolmaaktheid onderkennen. Jung ziet in het westen nog het lichtpunt van de caritas, de naastenliefde. De westerse samenleving moet zich bekommeren om de menselijke verhoudingen en haar samenhang.

De betekenis van zelfkennis

De zelfkennis kan zijn kracht en betekenis ontleenen aan de kunst. Volgens Jung kan onze schaduw licht werpen op de instincten en hun beeldenwereld, op de krachten die de ziel van de mens verduisteren. Het gaat om de mogelijkheden die een zeer grote dynamiek bevatten. Het hangt van de voorbereiding en de instelling van het bewustzijn af of het in de richting gaat van catastrofe of opbouw gaat. De verandering ligt wel binnen het bereik van het individu. Iemand inzicht geven in zijn daden en geeft hem toegang tot zijn onbewuste, en daarmee kan hij ongetwijfeld invloed uitoefenen op zijn omgeving. Dat is een verdieping en verruiming van het bewustzijn en ook een onwillekeurige invloed op het onbewuste van anderen.

De poging om zelfkennis te verwerven zijn niet uitzichtloos vanwege de onbewuste tijdgeest die de instelling van het bewustzijn compenseert en op intuïtieve wijze toekomstige veranderingen anticipeert. De moderne kunsten gaan ons daarin voor. We zagen in de loop van de twintigste eeuw het artistieke beeld vervangen worden door een koude abstractie van de meest subjectieve aard die het

naïeve en romantische genieten van de beelden en de hiermee verbonden liefde tot het object op bruuske wijze buitensluit.

Tot nu toe heeft de kunst onder het dek van de duisternis nog niet datgene belicht, wat alle mensen zou kunnen samenbinden en hun psychische totaliteit tot uitdrukking zou kunnen brengen. Zeker is dat grote kunst haar bevruchting uit de mythe heeft ontvangen. De moderne kunst geeft aan dat ze vernietiging en ondergang verwacht. Er is sprake van een morele achterstand in onze tijd. Er staat veel op het spel. Is de kunst wel opgewassen tegen de verleiding om zich te bedienen van haar macht en tegelijk de ondergang te ensceneren? In de ogen van Jung kan slechts de enkeling tevredenheid, psychisch evenwicht en de zin van het leven ervaren, maar niet de staat, die niets anders is dan een conventie van zelfstandige individuen, maar ondertussen overmachtig dreigt te worden en de individuele mens dreigt te verpletteren. Jung eindigt met een bescheiden, hoopvolle oproep: hij is:

*“Bekommerd om het lot, het wel en wee van de individuele mens, die oneindig kleine eenheid waar de gehele wereld van afhangt, dat individueel wezen, waarin – wanneer wij de zin van de christelijke boodschap op de juiste wijze verstaan – zelfs God zijn doel zoekt”.*⁶⁸

Houellebecq in Jungiaans perspectief

Zowel Houellebecq als Jung zijn in hun roman en essay dicht bij de actualiteit van onze tijd gebleven. Weet de schrijver Houellebecq zich als individu gekweld door de wurgende greep van de liberale maatschappij met haar ongeremde vrijheden, de arts-psychiater Jung ziet eveneens de individuele vrijheid onder druk komen door de bedreiging van de totalitaire staat en de religie als confessie.

Opnieuw leven we in onzekere tijden waarin belangrijke transitie moeten plaatsvinden op het gebied van klimaat, migratie, energievoorziening en internationale samenwerking. De westerse regeringen komen moeizaam tot besluitvorming. De belangen van de internationale bedrijven voeren de boventoon, de individuele burgers

68 Idem, p. 74.

in diverse landen staan veelal buiten spel. Hier en daar klinken protesten op. In dit krachtenspel dreigt het individu als microkosmos het overzicht van de maatschappij als macrokosmos te verliezen. Het individu voelt zich al snel onbegrepen en aan de kant geschoven door de belangen van de staat, de banken en de grote internationale bedrijven. Opnieuw rijst de vraag naar de wijze en de mate waarin de vrijheid in deze maatschappij zich aan ons voordoet.

Voor Houellebecq wordt het leven van de halfbroers Bruno en Michel gekenmerkt door een innerlijke gespletenheid, want zij leven in een maatschappij die lijdt aan een neurose. Seks en geld voeren de boventoon. Dominantie bepaalt de onderlinge machtsverhoudingen. De extraverte Bruno zoekt vanwege zijn onvermogen om verbindingen met andere mensen aan te gaan zijn heil in een ongebreidelde seksuele lustbeleving; Michel tracht zijn eigenaardige vreemdheid te overleven door zich verregaand in de wiskunde en de kwantummechanica te verdiepen en een toekomst voor de nieuwe mens te ontwerpen. Op die manier proberen ze beiden hun onvermogen tot een waarlijk en evenwichtig leven te maskeren en hun eigen vrijheidsbeleving veilig te stellen ten koste van hun directe omgeving en zichzelf. Beiden zoeken ze naar een antwoord op de vraag hoe te leven. Hun blik is vooral op de buitenwereld gericht. Jung benadrukt in zijn essay dat veel mensen in een vergelijkbare gedissocieerde situatie leven als de broers en het heel moeilijk vinden daar een uitweg uit te vinden.

Op diverse plaatsen beaamt Houellebecq dat het kwaad, dat aan deze schepping is meegegeven, in de mens zit. Hierin stemmen Houellebecq en Jung op bijna protestantse wijze met elkaar overeen. Houellebecq spreekt van een onheilspellende plek, en ook Jung ziet in deze wereld een groot gevaar vanwege projectie en gebrek aan zelfonderzoek. De innerlijke gespletenheid van de twee halfbroers laat ook zien hoezeer zij er niet aan ontkomen zeer tegenstrijdig te denken en te handelen, of dat nu hun seksuele gedrag of in hun omgang met naaste familieleden of collega's betreft.

Deze affectief verwaarloosde broers hebben weinig vertrouwen in zichzelf en de medemens. Dat leidt voortdurend tot emotionele blokkades en relatieverlies met hun geliefden. Ondanks die ervaringen zijn ze in terugblik de overtuiging toegedaan dat lijden aan het leven nodig is om betrokken te blijven bij de wereld. Voor Jung is eveneens betrokkenheid bij de wereld een opdracht voor ieder individu. Natuurlijk weet Houellebecq dat zijn hoofdpersonen dat moeilijk uitvoerbaar vinden, maar ze vatten telkens weer de moed op door te gaan, totdat hen de psychiatrische inrichting en de zee wacht. Het beeld dat het sterkst in alle verwickelingen oprijst, is dat Houellebecq de halfbroers toont in hun opgesloten zijn in een kwellende eenzaamheid.

Een vergelijkbaar maar anders aangestuurd beeld van inkapseling rijst op bij Jung die het individu in de moderne maatschappij ziet opgaan in de massa om zodoende toch zijn welvaart en welzijn te bereiken. Ook die houding leidt tot zelfverlies. Daarin ligt voor Jung nu juist het kernprobleem besloten. Op het moment dat het individu zich laat opsluiten in een politieke of kerkelijke gemeenschap verliest hij of zij zijn vrijheid van denken, spreken en handelen. Jung doelt daarbij vooral in zijn tijd op de dreiging vanuit het Oost-Europese communisme. Voor Houellebecq ligt het opgesloten zitten in de cocon van eenzaamheid aan het emotioneel onvermogen van de beide halfbroers. Dat bedreigt voortdurend hun voortbestaan.

Houellebecq laat aan de levens van de twee halfbroers zien dat ieder mens de schepper van zijn eigen leven zou moeten zijn. Voor Bruno is er een keer een moment waarop hij zijn liefde voor Christiane op een onbedoelde wijze in volkomenheid aan zich voelt voltrekken. Er is blijkbaar iets wat sterker, machtiger is dan hijzelf dat deze ervaring bij hem opwekt. Ondanks deze bijna van god gegeven ervaring raakt hij niet verlost van zijn seksuele verslaving. Voor Michel is de vluchtroute gelegen in het opgaan in zijn *Clifden Notes* over de metafysische omwenteling op weg naar de nieuwe mens. Zowel Bruno als Michel hebben vrees voor de buitenwereld, maar komen er niet toe zichzelf aan een innerlijk onderzoek te onderwerpen. Ze nemen zich zo nu en dan voor anders in het leven te staan, maar

blijven in tweestrijd vechten voor hun persoonlijke vrijheid waarnaar ze reiken maar die ze niet bereiken. Pas in een gemeenschap kan ieder individu tot zijn recht komen. Ze weten dat wel, maar krijgen het niet voor elkaar.

Jung meent dat we alleen maar schepper kunnen zijn van ons eigen leven als we bereid zijn om tot zelfinzicht en zelfkennis te komen door de weg naar binnen te gaan. Zijn pleidooi houdt bovenal in dat we toelaten van wat er vanuit ons onbewuste aan dromen, herinneringen en intuïties ons bewustzijn binnenkomt. Dat kan een nieuwe balans geven in ons bewustzijn met wat uit onze diepste grond, uit onze persoonlijke en collectieve ervaring afkomstig is. Dat evenwicht hebben we nodig om ons goed te kunnen bewegen in de gemeenschap. De broers doen in hun gedrag en geschriften op enkele momenten wel mystieke, spirituele pogingen tijdens hun camping-ervaringen en in hun geschriften om nieuwe inzichten op te doen, maar weten die ervaringen niet te verbinden met de mensen met wie zij moeten samenleven.

In het zoeken naar een vertrouwde plek in zijn leefwereld komt Bruno uiteindelijk na het dramatische overlijden van zijn geliefde in een psychiatrische inrichting terecht; Michel kan de verwarrende invloed van zijn leef- en werkomgeving niet meer aan, vlucht naar Ierland waar hij zich afsluit van de maatschappij. In zijn *Clifden Notes* creëert hij in terugblik een utopisch beeld van een wereld waarin hij wel zou willen en kunnen leven. Een wereld waarin het klonen de seksualiteit overbodig maakt, het driftleven aan banden wordt gelegd, de competitie uit de wedstrijd die leven heet, kan worden gehaald, en er een rust over het leven neerdaalt:

“Want wij lijken niet meer op die mensen.

Wij zijn geboren uit hun vlees en hun verlangens maar delen hun categorieën en overtuigingen niet meer;

Hun vreugde is ons onbekend, hun leed al evenzeer;

Geheel onaangedaan

*En vrijwel moeiteloos
Hebben wij ons bevrijd
Van hun wereld van strijd.”⁶⁹*

Op het laatst verlaat Michel geruisloos het levenstoneel. Het vermoeden bestaat dat hij de zee is ingelopen.

Jung beseft dat ook hij niet het laatste antwoord heeft op de vraag wat de zin van het leven is waarin de elementaire deeltjes, de individuen ronddwalen. Hij beseft dat het een hachelijke zaak blijft om als individu in de maatschappij te overleven, levenslang in een wankel evenwicht bewegen. Toch wijst hij er in zijn essay op – bijna tegen beter weten in – dat niet een confessie maar het geloof dat op een persoonlijke numineuze ervaring stoelt, ons zou kunnen helpen, om onder onvoorspelbare omstandigheden binnen of buiten ons, een weg door het leven te vinden. Deze religieuze leidraad vormt ten diepste de basis voor de psychologische inzichten die Jung zijn leven lang heeft uitgedragen. Voor hem is daarbij het onbewuste de inspirerende levensbron, de plaats waar het numineuze zich aan de mens openbaart, zonder dat hij die ervaring gelijk wil stellen aan God.

Hoezeer ook Houellebecq op zeer dubbelzinnige wijze de halfbroers als elementaire deeltjes laat ronddolen door het leven, zonder enig besef van oorsprong, doel en zin, hij laat Michel op een gegeven moment ervaren, wat hij schrijft in zijn *Clifden Notes* over de vrees van de mens voor de ruimte, en leren hoe te leven en te sterven:

“Te midden van de mentale ruimte ontstaan het isolement, de verwijdering en het lijden. Dit behoeft nauwelijks commentaar: de minnaar hoort de roep van zijn geliefde over de oceanen en de bergen, over de bergen en de oceanen hoort de moeder de roep van haar kind. De liefde bindt, en zij bindt voor eeuwig. De betrachtting van het goede is een binding, de betrachtting van het kwade een ontbinding. Het isolement is een andere naam voor het kwaad; het is

⁶⁹ Houellebecq: ‘Elementaire deeltjes’, p. 318.

ook een andere naam voor de leugen. Want er bestaat alleen een prachtige, grenzeloze, wederzijdse verstrengeling.”

Michel heeft daarmee de mogelijkheidsvoorwaarden van de liefde weten te herstellen, ook al is dat langs de ingewikkelde weg van de kwantummechanische route gegaan. Ook Bruno kent een verheerlijkend liefdesmoment dat hij het leven als een genademoment ervaart, een bijna religieuze ervaring, waar hij wel weet van heeft, maar geen geloof aan hecht.

Hoewel Houellebecq op het laatst via de wetenschap zijn nieuwe wereldbeschouwing heeft geschapen, bevrijd van alle voortplantingsdrift en geldingsdrang en egoïsme, heeft de mensheid voor het eerst de mogelijkheid in handen om de eigen opheffing te overwegen. Nu het moment is aangebroken dat de laatste vertegenwoordigers van de oude wereld zullen sterven, bewijst hij op het einde van zijn roman in terugblik nog de laatste eer aan de mensheid die was. De liefde sluimert op de achtergrond als toekomstverwachting. Dit boek is opgedragen aan de mens die wenst te overleven in een maatschappij die zich voortdurend aan hem opdringt en hem dreigt te overheersen.